

ЕТНОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ТВОРЧОСТІ І. С. НЕЧУЯ- ЛЕВИЦЬКОГО

Сучасне уявлення про стан розвитку української культури кінця XIX – початку XX століття буде повнішим, якщо в науковий ужиток запроваджувати імена багатьох письменників, творчість яких раніше фальсифікувалася через ідеологічне свавілля, або згадувалася у радянському літературознавстві зневажливо, принагідно. Серед таких прізвищ займав певне місце і І. Нечуй-Левицький.

Особливо “не пощастило” етнографічним дослідженням І. С. Нечуя-Левицького, що є цінним незатребуваним надбанням сучасної етнографії та фольклористики.

Такий розкид суджень про одні й ті ж самі твори І. С. Нечуя-Левицького, думається, можна пояснити насамперед тим, що виявлення багатьох поціновувачів базувалось не стільки на об’єктивному і глибокому ідейно-естетичному аналізі, а були власне тільки “оцінками”, що впливали із суспільної атмосфери того чи іншого часу та великою мірою із суб’єктивних світоглядних й ідейно-політичних позицій критиків і літературознавців.

Певне уявлення про цей процес дає нам творчість І. С. Нечуя-Левицького, причому не тільки як автора художніх творів, а й як літературознавця, мовознавця, історика і етнографа. Праці з цих галузей несправедливо оцінювались, їх замовчували, не видавали.

Тож звернення до етнографічної діяльності І. С. Нечуя-Левицького цілком виправдане й актуальне.

Визначення місця письменника в літературному процесі кінця XIX століття, з’ясування етнологічного змісту творів письменника визначає мету нашого дослідження.

Об’єктом нашого дослідження є повісті письменника „Кайдашева сім’я”, „Микола Джеря”, романи “Хмари”, „Князь Єремія Вишневецький”, публіцистична та епістолярна спадщина І. С. Нечуя-Левицького.

Предмет дослідження – прижиттєві й посмертні видання художніх творів Нечуя-Левицького, матеріали періодики різних років, архівні матеріали, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України (архів Нечуя-Левицького).

Народна творчість завжди виражала національний дух, народний світогляд, моральне уявлення й соціальні прагнення мас, що живило національний дух, коли були розбиті останні українські полки, впали захоплені ворогами останні фортеці. Єдиним оплотом, як свідчить давня легенда, залишилася душа кожного, в якій жила „наша дума, наша пісня, прадавні звичаї і традиції. Тож і сьогодні звернення до великої таїни духовності, у глибині тисячоліть витвореної нашими пращурами, є неодмінною умовою відродження національної свідомості й гідності великого народу. Звернення до вікового досвіду народу, до його духовної спадщини набуває проблеми збереження природних багатств, екологічної рівноваги.

„З давніх-давен, – писав П. Булашев, – ми маємо дорогоцінний багатий приклад, що великі письменники, класики літератури світової – ніколи не розминалися з народом, навпаки: їхня творчість завше була невідділима від фольклору, від дум, від мудрості народної, як невід’ємним є шум могутнього дубу від зеленого шуму всього лісу” [2, 93].

У творчому використанні фольклорних джерел І. С. Нечуй-Левицький залишається неперевершеним. Відомий письменник, автор перших соціально-побутових романів та повістей українською мовою, він залишив помітний слід у вітчизняній та світовій культурі. І. С. Нечуй-Левицький як етнограф до теперішнього часу вивчався мало. Відомі лише деякі відгуки та зауваження про нього, головним чином в дореволюційній літературі (наприклад, в „Історії російської етнографії” О. Пипіна та ін.). Небагато праць письменника свого часу отримали високу оцінку І. Франка, М. Драгоманова, а його книга „Ескіз української міфології” коротко характеризується в „Історії української етнографії” Філарета Колеси.

Як етнограф І. С. Нечуй-Левицький заявив про себе вже на початку

творчої літературної діяльності, написавши дві значні як за об'ємом, так і за змістом наукові праці, які об'єднувала спільна назва „Світогляд українського народу”, які були надруковані майже одночасно з першими художніми творами письменника „Дві московки” та „Рибалка Панас Круть”. У журналі у „Правда” в 1876 році з'явилася і друга праця – „Ескіз української міфології”. На основі глибокого вивчення уснопоетичної творчості та дослідження відомі і такі етнографічні статті та нариси письменника як „Мандрівка на українське Підлясся” (надрук. в журналі „Правда” у 1872р.), „В Карпатах” (вперше надруковано у львівській газеті „Діло”, 1885, № 87-96) тощо.

Портрет І. С. Нечуя-Левицького як народознавця доповнюють матеріали, які свідчать про його захоплення етнічною географією та складанням етнографічних карт. Вивчаючи міграційні рухи і процеси етнічного зближення народів, він відмічав активний процес асиміляції колишніх молдавських і сербських колоністів у середовищі українців. Займався письменник і етнічною статистикою.

Дві останні наукові статті І. С. Нечуя-Левицького, написані в 1915 – 1916 роках, – ”Хто були скіфи і сармати і де взялись в українській мові французькі слова” та „Українська кирея з богородицею” – не були надруковані і не відомі читачам.

Праця „Хто були скіфи і сармати...” І. С. Нечуй-Левицький розкриває на ряд кельтських назв в лексиці української та російської мов. Це спостереження перегукується з дослідженням О. Шахматова про кельто-слов'янські зв'язки.

У праці „Українська кирея з богородицею”, де знайшла відображення зацікавленість І. С. Нечуя-Левицького матеріальною культурою народу, походження традиційного верхнього одягу помітний візантійський вплив. Тут простежується історична безперервність носіння киреї з богородицею (рос. – капюшоном) на території України з часів прийняття християнства до початку ХХ століття. У своїх дослідженнях І. С. Нечуй-Левицький зробив кілька зауважень щодо етногенезу українців. Зокрема, він вказував на безгрунтовність теорій, які розглядали Стародавню Русь як державу винятково

великоросів, і відмічав, що українці були корінним населенням Подніпров'я, а не прийшли сюди з Волині та Поділля після татаро-монгольської навали.

Велику роль у розширенні етнографічного кругозору відіграла подорож по Росії, Австро-Угорщині, Швейцарії. Перебування в Польщі (1866 -1872 рр.) дозволило письменнику познайомитися з життям різних верств польського населення, що відобразилося згодом в деяких його творах. В кишинівський період (1873-1885 рр.) він краще пізнає побут молдовського народу, їх звичаї, пісні, матеріальну культуру. Життя молдавських та циганських спільностей зображено в оповіданні „Чортяча спокуса”. Перебуваючи в Молдавії, Нечуй-Левицький як художник і етнограф вивчає українське населення Бесарабії, побут рибалок Дністра й Чорного моря.

Постійну увагу І. С. Нечуя-Левицького до питань народознавства підтверджують його літературно-критичні та публіцистичні праці, які містять в собі цікавий фактичний матеріал, а також деякі висновки і узагальнення, які не можна недооцінювати. Так, наприклад, фольклорне свідоцтво в статті І. С. Нечуя-Левицького „Сьогочасне літературне прямування” (1878 р.) дозволило по-новому висвітлити історію одного з весільних звичаїв (сватання дівчини до парубка; ініціатор-наречена, а не навпаки).

І. С. Нечуя-Левицького можна назвати літописцем Надросся – південної частини колишньої Київської губернії. Життя та побут місцевого населення він зобразив майже з енциклопедичною повнотою. Поставлені поряд повісті „Дві московки”, „Микола Джеря”, „Бурлачка”, „Кайдашева сім'я”, „Не той став”, оповідання про бабу Параску та бабу Палажку, „Приятелі”, „Невинна”, „Старі гультяї”, „Сільська старшина банкетує” та інші створюють широку панораму життя українського села XIX – поч. XX ст. Звичайні дні і свята селянина, одяг, предмети домашнього вжитку, господарство, житло, їжа, звичаї, обряди, вірування – все це широко висвітлено в них. Тісно пов'язаний з Надроссям, І. С. Нечуй-Левицький далеко виходить за рамки району в соціальному відношенні, що дозволило І. Франку назвати його „колосальним всеобіймаючим оком України”.

Створені художником картини селянського життя з точністю передають характерні риси свого часу. Вони по-справжньому історичні, оскільки долі і поведінка героїв зумовлена певними соціально-економічними умовами.

І. С. Нечуй-Левицький часто і детально змальовував зовнішній вигляд українського села з характерною для нього системою будівництва. Зустрічаються в творах письменника етнічні особливості народного житла українців з типовим плануванням, внутрішнім інтер'єром.

Значне місце в творах займають характеристики та описи матеріального оточення героїв – одягу, господарського начиння та ін. Маємо можливість детально уявити одяг селянки того часу, досить лише пригадати бідне вбрання Немидори, жовті сап'янці Кайдашихи чи прибирання Мотрі Довбишівни до церкви („...Довбишівна сіла на круглому дзигликові коло стола, а подруга-сусіда наділа Мотрі на голову кибалку, вирізану з товстого паперу, схожу на вінок; на кибалку, над самим лобом, поклала стрічку з золотої парчі, а потім клала стрічки одну вище од одної так, щоб над лобом було видко пружок од кожної стрічки. Всю кибалку кругом і всі коси вона обтикала квітками з червоних, зелених, синіх і жовтих вузеньких стьожок... Мотря вбралася в зелену спідницю, в червону запаску, підперезалась довгим червоним поясом і попускала кінці трохи не до самого долу, одяглась в зелений з червоними квіточками горсет, взулась в червоні чоботи, наділа добре намисто, взяла в руку білу хусточку та й пішла до церкви...”) [3, 44].

Важливим показником соціальної належності селянства, за Нечуєм-Левицьким, є їжа. Столи заможної частини населення українського села відрізняються різноманіттям страв та напоїв, особливо в свята. Сім'я бідного селянина Пилипа Тарана із оповідання „Як сахарні голови літали в повітрі” (1914) змушена їсти пісний борщ. В цілому, твори І. С. Нечуя-Левицького дають достатньо повне уявлення про повсякденну та святкову обрядову їжу населення українського села XIX – поч. XX століття.

Розглядаючи твори І. С. Нечуя-Левицького з точки зору етнографії, слід звернути увагу на матеріали про весільну обрядовість, хоча майже завжди їх

супроводжує соціальна характеристика. З одного боку сирітські, убогі весілля, а з іншого – багаті, гучні. Детальний опис весільного обряду зустрічаємо у змалюванні весілля Миколи Джері в однойменній повісті: „Вже прийшла осінь. На селі почалися весілля... В неділю після вінчання йшла з церкви Нимидора в квітках, в стрічках, з вишиваним рушником у руці, весела й щаслива. Кругом неї вились дружки і співали весільних пісень. Просто з церкви вона пішла з дружками до батюшки, до пана, а потім до Джері... Після обіду в Нимидориного дядька на застеленому столі стояло соснове гільце, обквітчане колосками вівса, калиною та барвінком. На столі лежав здоровий коровай, обтиканий голубами, позолоченими сухозліткою; кругом короваю лежали шишки. На посаді сиділа Нимидора, спустивши очі додолу, а кругом стола сиділи дружки й співали весільних пісень. В хаті було повнісінько людей...” і т.д. [8, 56].

Окрім весільних, у творах І. С. Нечуя-Левицького знайшли відображення інші групи обрядів і звичаїв українського селянства: родильні, поховальні, календарні, трудові та інші. Згадуються і деякі назви народних дитячих ігор – „хрещик”, „ціпібаба” тощо. Мають місце у творах народний етикет та родинне виховання. Батьки брали участь у виборі сину чи доньці подружньої пари. Існувала повага дітей до батьків, а якщо вона зникала, то життя перетворювалось в пекло („Кайдашева сім'я”), повага чоловіка до жінки і жінки до чоловіка. Селяни дотримувались прадавніх звичаїв та образів, шанували й берегли традиції свого народу.

В повісті „Микола Джеря” етнографічну цінність мають описи своєрідного побуту і трудових процесів рибалок Дністровського лиману та Чорного моря. Художній матеріал І. С. Нечуя-Левицького відповідає матеріалам дослідників, які спеціально вивчали побут рибалок Причорномор'я (Щербина, Браунер, Яворницький). А так як їх праці побачили світ вже після повісті „Микола Джеря”, то І. С. Нечуя-Левицького можна назвати першодослідником життя рибалок Бесарабії. Завдяки йому в „Словнику української мови” Б. Грінченка з'явився ряд термінів, які відображали

специфіку риболовецького промислу.

Неодноразово І. С. Нечуй-Левицький змальовував віру селян в існування чортів, відьом, домовиків та іншої нечистої сили. Але частіше знаходить відображення в творах письменника глибока релігійність українського народу. Змальовуючи віру народу в Бога, письменник виступає проти далеко не божої „політики” православного духовенства (антиклерикальні твори „Старосвітські батюшки та матушки”, „Поміж ворогами” та ш.).

Значну цінність для етнографів мають матеріали І. С. Нечуя-Левицького про побут селянської сім'ї. В творах письменника показано, що пануючою формою селянської сім'ї у ХІХ ст. в Україні була мала сім'я, яка складалася переважно з двох поколінь.

Неоцінним є внесок письменника у збагачення літературної мови. У своїх художніх творах він вживав чи не всі звичайні слова і крилаті вислови, характерні мовні партії, інтонації рідного Надросся. Був ревним захисником, популяризатором мовних традицій народу – від звучання слова до інтонування фрази.

Любов до великого творця до своєї землі, любов до України – одна з яскравих граней творчості великого Сонцепоклонника, яка підносить його до всесвітніх висот, яка допомагає виховувати національну самосвідомість.. Закоханий у людство, І. С. Нечуй-Левицький любить Україну й кожним рядком своїх творів переконує нас: хто не любить Вітчизни, той не може любити людство. Для І. С. Нечуя-Левицького любити Україну – це до болю бажати здійснення нею загальнолюдських гуманістичних ідеалів.

І. Нечуй-Левицький увійшов в історію української літератури другої половини ХІХ століття як один із письменників-новаторів, які виводили прозу з жанрової одноманітності. Він першим спромігся взятися за створення великих повістевих форм, за написання широких проблемних творів.

За півсторіччя Іван Семенович Нечуй-Левицький написав понад п'ятдесят творів, оповідань, шкідців, казок, повістей, побутових комедій, історичних драм, літературно-критичних і публіцистичних статей, рецензій на

театральні вистави й художні твори, етнографічних і мовознавчих праць.

Своєю творчістю письменник сприяв розвитку ідеалізму в українській літературі, її тематичних й образних можливостей.

Нечуй-Левицький як майстер художнього слова зростав на кращих зразках української, російської та зарубіжної літератури. Найбільший вплив мала на нього поезія Т. Шевченка, проза М. Гоголя та І. Тургенєва. Великий вплив на формування таланту майбутнього письменника мали його батьки, які прищепили йому любов до народної пісні, казки обрядів, до всього українського, що згодом переросло у загострене почуття національної гідності, національного болю, національної кривди.

І. С. Нечуй-Левицький сформувався як особистість цілісна, послідовна у своєму українстві. Стрижневою ідеєю життя письменника було послідовне й безкомпромісне українство, постійні виступи проти насильницького „обрусення” народів Російської імперії. І. С. Нечуй-Левицький обстоював право на розвиток української літератури, яка відтворила нашу національну психологію.

Досліджуючи етнологічний зміст творів „Кайдашева сім'я”, „Князь Єремія Вишневецький”, „Микола Джеря” ми переконалися, що народні звичаї та обряди дійсно були і є невід'ємною частиною українського народного побуту та культури. Це усталені способи поведінки, складені історично на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості. Вони передавалися із покоління в покоління. Так, найважливішими критеріями народної моралі завжди були працьовитість, доброчесність та повага до старших.

На прикладі героїв повісті, ми з'ясували, що релігійність є такою однією з найістотніших рис українського світогляду, а українці – це був глибоко релігійний народ, занадто побожний та богобоязливий. Про це свідчить і вірування людей в загробне життя, у душі померлих, суворе відправлення всіх релігійних обрядів. Ми ще раз переконалися, що українці вірили у магічну дію

слова, його лікувальні властивості. Поєднання відповідних словесних формул мало магічне значення. Так лікували хворих, знімали порчу, замовляли чи відмовляли. Фрагменти таких замовлянь і описав І. С. Нечуй-Левицький у повісті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамова І. Біля витоків української ідеї (Нечуй-Левицький і “формально-національний” напрям) // Слово і час. 1999р. – №12. – С. 56 - 58.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1993. – 414 с.
3. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К., 1998.
4. Білецький О. І. Іван Семенович Левицький (Нечуй) // Нечуй-Левицький І. С. Твори: У 4 т. – К., 1956. – Т.1. – С.5 - 45.
5. Білецький О. І. Від давнини до сучасності. К., 1960. Т.1.
6. Власенко В. О. Художня майстерність І. Нечуя-Левицького. – К., 1969. – 184с.
7. Власенко В. О. До питання про психологічний аналіз у творчості І. С. Нечуя-Левицького. – Рад. літературознавство, 1968, № 10, с.61-68.
8. Костомаров М. Етнографічні писання Костомарова // Записки Українського наукового товариства в Києві. - К., 1930. - Т. 35. -С. 141 - 164.
9. Нечуй-Левицький І. С. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. - К., 1991.-511 с.
10. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. – К., 1992. – С. 52.
11. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. – Львів, 1910. – С. 231.